

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historijuBroj 51
Godina XXVI
Maj, 2021.
[str. 25-42]

© Monos 2021

Osvrt na seoske prilike u gračaničkom srezu između dva svjetska rata

Dr. sc. Salkan Užičanin

U radu se analizira seoska privreda u srezu Gračanica između dva svjetska rata i u kratkim crtama svakodnevnica stanovništva. Srez je u monarhističku Jugoslaviju ušao kao izrazito nerazvijeno privredno područje. osnovno obilježje opće kulturne i privredne zaostalosti bila je visoka stopa agrarnog stanovništva. okosnicu privrede činila je primitivna poljoprivreda od koje je živjelo preko 90% stanovništva. Seoska gazdinstva bila su tehnički i stručno zaostala. Niska agrarna produktivnost nije omogućavala investicije i osuvremenjivanje proizvodnje, usljed čega je poljoprivredni sektor i u promatranom periodu ostao nerazvijen. Nerentabilnost poljoprivredne proizvodnje imala je za posljedicu nizak životni standard na selu. Posljedice su bile nepovoljni uvjeti stanovanja, ishrane, zdravlja i odijevanja stanovništva.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Vrbaska banovina, srez Gračanica, selo, seljaci, kuća, stanovanje, ishrana, zdravlje.

UVODNE NAPOMENE

Istraživanje lokalnih tema, zbog obima sačuvanosti historijskih izvora, složen je i mukotrpan posao. Poseban poduhvat istraživačima predstavlja pisanje o Gračanici i njenoj okolini između dva svjetska rata. Dva su ključna razloga za ovu tvrdnju. Prvi je nekoliko uspješnih studija i monografija o Gračanici i njenoj okolini,¹ a drugi, 50 brojeva *Gračaničkog glasnika*, lokalnog časopisa za kulturnu historiju kojeg je pokrenula grupa entuzijasta,² u kojem je objavljeno više hiljada stranica iz prošlosti Gračanice, pa i međuratnog razdoblja.

1 Esad, Tihić; Omer, Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica, 1988; Omer, Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata (pravno-politički, društveno-ekonomski razvoj)*, Travnik, 2012; Omer, Hamzić; Edin, Šaković, *Malešići kod Gračanice. Historijska monografija*, Gračanica, 2018.

2 Neposredno nakon agresija (1996) na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Ulazak u zajedničku jugoslavensku državu 1. decembra 1918. godine³, donio je sa sobom značajne političke i privredne promjene u Bosni i Hercegovini. Novoformirana država u svoje političke granice integrirala je historijska područja koja su se do tada nalazila u različitim državama i ekonomski razvijala u potpuno drugačijim privrednim i političkim okruženjima. Državna administracija suočila se s ozbiljnim problemom kako te raznorodne sisteme kultivirati u funkcionalnu političku i ekonomsku cjelinu. U relativno kratkom vremenskom periodu formirane su državne institucije i donijet Ustav (28. juna 1921) kojim je proklamovan centralizam, ali nije uspostavljen stabilan ekonomski poređak. Preobražaj i usklađivanje raznorodnih u jedinstven upravni sistem zemlje nisu davali željene rezultate, jer je nastavljao da živi raniji regionalni i partikularistički duh koji se razilazio s proklamiranim centralizmom.

Privredni razvoj zemlje odvijao se spontano pod dejstvom ekonomskih zakonitosti i bez podsticaja vlade.⁴ Od ujedinjenja do aprilskog rata 1941. godine vladajući krugovi nisu uspjeli zemlju politički stabilizirati, što se indirektno odrazilo i na privredne tokove.

Gračanica je po administrativnoj podjeli zemlje iz 1921. godine bila u Tuzlanskoj oblasti, a nakon formiranja banovina 1929. godine u Vrbaskoj banovini. Sve do 1941. godine imala je status sreza. Do 1929. godine obuhvatao je površinu od 61.913 hektara, od čega je 28.400 ili 45,9% otpadalo na oranice i pašnjaka, a 27.700 hektar na šume i šikare.⁵ U 42 naseljena mjesta 1921. živjelo je 31.905 stanovnika, od kojih samo 915 nije bilo vezano za poljoprivredu.⁶ Deset godina kasnije (1931) u srezu je živjelo 55.759 stanovnika raspoređenih u 10.114 kuća i 10.186 domaćinstava.⁷ Pravoslavnih je bilo 21.276, muslimana 32.265, katolika 2.186 i 32 ostalih.⁸ Pismenih

nu, Omer Hamzić, Rusmir Djedović i Mirzet Hamzić pokrenuli su štampanje časopisa. Prema navodima O. Hamzića, inicijativa za pokretanje izrodila se iz spoznaje "da ne znamo ništa o sebi" i želje "da bar malo rastjeramo tamu koja nas pritišće u tom našem neznanju – kako o prošlosti, tako i o sadašnjosti, a sve radi bistrijeg i čistijeg pogleda u budućnost." Glavni cilj bio im je što bolja spoznaja svog užeg zavičaja i sebe u njegovu okrilju. (Omer, Hamzić, Gračanički glasnik – kulturno-historijska hronika Gračanice, *Gračanički glasnik*, Časopis za kulturnu historiju, God. V, br. 10, Gračanica, 2000, 3-4. Citirano prema: Azem, Kožar, "Gračanički glasnik" – primjer jasne vizije i učinkovite misije njegovih pokretača i realizatora, *Gračanički glasnik*, Časopis za kulturnu historiju, God. XXV, br. 50, Gračanica, 2021, 8).

3 Službeni naziv novoformirane države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja Vidovdanskoeg ustava 28. juna 1921. godine, kada je dobila novi naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 3. oktobra 1929. godine Kraljevina Jugoslavija. U radu će se radi jednoobraznosti koristiti naziv Kraljevina Jugoslavija za cijeli period koji se obrađuje.

4 Драган, Милићевић, Југословенско питање и југословенска индустрија, Српски књижевни гласник, Књ. LXI, бр. 8, Београд, 16. децембар 1940, 605–607. Опшirnije о улози државе у привреди Кралевине Југославије види у: Никола, Вучо, Државна интервенција у привреди. Историјски развој, Прво издање, Београд, 1975; Смилјана, Ђуровић, Државна интервенција у индустрији Југославије 1918–1941, Београд, 1986; Мијо, Мирковић, Индустријска политика, Београд, 1936; Ђорђе, Крстић, Аграрна политика у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1938; Драган, Алексић, Држава и привреда у Краљевини СХС, Београд, 2010.

5 Љубомир, Ст., Косиер, Босна и Херцеговина: економски фрагменти и контуре, Београд, 1927, 70.

6 У срезу су била насељена мјеста: Бабићи, Бабуновићи, Болјанићи, Бријесница, Бушетићи, Чеканићи, Чивчије, Доборовци, Донји Осјећани, Дžакуре, Горњи Осјећани, Грапска Српска, Грапска Турска, Грачанца – град, Какумуž, Карановац, Клокотница, Костајница, Кожуће, Кртова, Лохинја, Лукавца, Малешићи, Оrahовца, Палежница, Петрово Село – Луžани, Петрово Село – Брдани, Пискавца, Порјежина, Потурце, Ратапница, Сиžје, Сјенина, Скиповац, Сладна, Соћковац, Сокот, Станић Рјека, Стјепан Полје, Свјетлића, Шкаховца, Врановићи. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Сарајево, 1932, 226–228).

7 У саставу среза 1931. били су сеоске општине Босанско Петрово Село, Доборовци, Карановац, Лукавца, Осјећани, Срнице, Станић Рјека, Шпоница, Зелиња и градска општина Грачанца. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Књига I, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава, Београд, 1937, VII, 112).

8 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Књига II, Присутно становништво по

je bilo 7.565 ili 13,58% i to: 5.918 muških i 1.647 ženskih osoba, a nepismenih 48.195 ili 86,43%, pri čemu je u broj nepismenih uključeno i 20.004 lica mlađih od 10 godina života.⁹ U poljoprivredi i šumarstvu bilo je zaposleno 27.644 lica i to: 8.730 vlasnika i zakupaca s 12.716 članova porodice i 1.098 radnika i sluga. Svojim radom oni su izdržavali još 28.841 lice tako da je od navedenih djelatnosti živjelo 52.385 ili 92,15% stanovništva sreza.¹⁰

Završetak Prvog svjetskog rata i ulazak u monarhističku Jugoslaviju gračanlije su dočekale s oduševljenjem i velikim očekivanjima, jer je u srezu vladalo opće bezvlašće i anarhija usljed nasilnog rješavanja agrarnog pitanja koje je pokrenulo pravoslavno stanovništvo. Međutim, oduševljenje za novostvoreno stanje brzo je splasnulo, jer su vlasti tromo reagirale na previranja i nemire po selima.¹¹ Seljaci srpske nacionalnosti pljačkali su i pustošili muslimanske posjede, begovsku imovinu, čardake i stoku, proglašavajući ih svojima. Teror nije vršen samo nad zemljoposjednicima već i drugim muslimanskim stanovništvom. U telegramu od 22. januara 1919. godine načelnik Tuzlanskog okruga izvjestio je Narodnu vladu u Sarajevu da je u gračaničkom kotaru zapaljen jedan begovski

čardak i da je tom prilikom pričinjena materijalna šteta od 200.000 kruna.¹² Gračanliji Mujagi Kučukaliću devastirana je šuma u Donjem Lukavcu u gradačaćkom kotaru. Nakon provedenog uvida sudski isljednik ustanovio je štetu od 138.462 kruna.¹³ Ipak, Agrarna direkcija izvještavala je Ministarstvo za agrarnu reformu u Beogradu da je Gračanica jedan "od najmirnijih srezova" u Bosni i Hercegovini.¹⁴

Iako je sa civilizacijskog aspekta agrarna reforma bila opravdana socijalna mjera, njeno provođenje bilo je praćeno brojnim zloupotrebama. Oduzeta zemlja od Bošnjaka pretvarana je u državno dobro, a kasnije dijeljena soluncima, dobrovoljcima, invalidima, bezemljašima i drugim socijalnim kategorijama stanovništva. Pri podjeli zemlje favorizirano je pravoslavno stanovništvo, čime je trajno izmijenjena njena nacionalna struktura vlasništva. Takvom razdiobom režim je uspio zadobiti političku podršku najbrojnijeg naroda u državi i osigurati dugogodišnji ostanak na vlasti. Agrarna direkcija za Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1918. do 1928. godine na području Tuzlanske oblasti razdijelila je sljedeće zemljišne površine:¹⁵

Prema podacima iz tabele najviše zemlje dodijeljeno je u kotaru Vlasenica, tj.

veroisповести, Beograd, 1938, 11.

9 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga III, Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Beograd, 1938, 115.

10 E. Tihić, O. Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB i revoluciji*, 76.

11 Opširnije o tome vidi u: Milan, Gaković, Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije Prvog svjetskog rata, *Glasnik arhivā i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Knj. VI, Sarajevo, 1966, 171–179; Adnan, Velagić, Sprovođenje agrarne reforme i djelovanje komitskih četa u Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 38, Sarajevo, 2009, 121–143; Salkan, Užičanin, Agrarni nemiri u Tuzlanskom okrugu poslije Prvog svjetskog rata, *Gračanički glasnik*, br. 31, Gračanica, 2011, 36–49.

12 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Fond Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: FZVBiH), prez. br. 520 / 1919. Okružna oblast Tuzla Narodnoj vladi u Sarajevo, Situacija u Tuzlanskom okrugu, prez. br. 3669, Tuzla, 22. 01. 1919.

13 Ogljedalo, *Pravda*, God. II, br. 195, Sarajevo, 24. augusta 1920, 2–3.

14 ABH, *Fond Agrarna direkcija Sarajevo* (dalje: FADS), Kutija 12, dok. br. 5371/20, Agrarna direkcija Ministarstvu za agrarnu reformu u Beogradu, *Izvještaj o situaciji u okrugu Tuzlanskom pogledom na agrarno pitanje*, br. 5371/20, Sarajevo, 15. / VII. 1920.

15 Provođenje agrarne reforme u Drinskoj banovini i na području biv. Bosne i Hercegovine, *Narodno jedinstvo*, God. II, Sarajevo, 1930, 183.

KOTAR	BROJ PORODICA				POVRŠINA DODIJELJENE ZEMLJE U DUNUMIMA									
	Dobrovo- ljaca	Inva- lida	Be- skuć- nika	Ostali	Dobrovoljcima		Invalidima		Beskućnicima		Ostalima		Ukupno	
					Dun.	m²	Dun.	m²	Dun.	m²	Dun.	m²	Dun.	m²
Bijeljina	338	27	65	222	12.878	985	415	700	414	570	884	804	14.554	59
Brčko	51	9	118	8	2.222	300	173	680	820	750	111	97	3.327	827
Gračačac	145	1	14	27	6.242	570	17	150	214	920	643	57	7.166	697
Gračanica	93	3	41	39	4.038	64	116	350	730	970	918	610	5.803	994
Kladanj	21	2	17	22	930	800	29	100	335	40	354	310	1.649	250
Maglaj	61	1	2	12	2.284	690	18	520	17	150	229	900	2.550	260
Srebrenica	135	1	21	32	6.263	360	5	200	306	460	531	580	7.106	600
Tuzla	114	100	321	203	4.594	20	1.691	660	5.310	520	4.243	520	15.839	720
Vlasenica	169	3	160	207	8.578	286	204	660	4.095	660	6.689	830	19.568	436
Zvornik	145	10	83	242	5.593	101	277	500	2.603	720	4.025	20	12.499	401
UKUPNO	1.272	157	842	1.014	53.626	236	2.949	520	14.849	760	18.591	728	90.017	944

21,74%, potom slijede Tuzla (17,60%) i Bijeljina (16,17%), a najmanje u kotaru Kladanj (1,8%).

Otvaranjem procesa agrarne reforme uslijedila je najezda seoskog stanovništva na seoske ispaše i na državno šumsko zemljište. Varoš Gračanica imala je ispašu oko 900 dunuma zemlje na kojoj se hranilo oko 2.000 grla marve građana i seljaka okolnih sela. Međutim, protiv volje seljana ispašu su agrarne vlasti podijelile na 22 dobrovoljca tako da je Miletu Gojkoviću dodijeljeno 300 dunuma, cestarar Simeonu Tomiću 300, Kostu Kuseljakoviću 150, šumaru Ristiću 180, Luki Gajiću 300 dunuma itd. Nasuprot tome u gračaničkim selima bilo je 300 obitelji koji su imali posjede ispod 10 dunuma zemlje, a nije im bio dodijeljen niti jedan dunum ispaše.¹⁶

SEOSKA PRIVREDA

Prema neformalnoj hijerarhiji Gračanica je spadala u red privredno nerazvijenih srezova u monarhističkoj Jugoslaviji, jer

nije imala nijedno značajnije industrijsko preduzeće na svojoj teritoriji. Vodeća privredna grana u srezu bila je poljoprivreda.¹⁷ Zemljoradnici su raspolagali s ukupno 9.210 posjeda, čija je struktura bila nepovoljna. Prema podacima iz 1931. godine posjedima 0,01–0,5 ha raspolagalo je 656 lica, 0,51–1 ha 881, 1–2 ha 1.668, 2–5 ha 1.931, 5–10 ha 1.732, 10–20 ha 810, 20–50 ha 196 i 50–100 ha 11 lica. Dakle, skoro 1 / 2 zemljoradnika (48,64%) raspolagala je sitnim zemljišnim posjedima (do 5 ha), s kojih nisu mogli izdržavati porodice. S posjedima (5–20 ha) dovoljnim za izdržavanje porodice bilo je 27,60% vlasnika. Mali je procenat posjednika (2,25%) koji su imali 20 i više hektara zemljišta.¹⁸ Kasniji prirodni prirast stanovništva, koji je realno trebao da omogući ubrzaniji napredak u stvarnosti je pogoršao stanje, jer se odnos između broja obrađivača i obradivog zemljišta dodatno pogoršao.

Sreska saobraćajna infrastruktura bila je slabo razvijena. Varoš je krakom Karano-

16 O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, 87; Kemal, Hrelja, *Kako je živio narod: Bosna i Hercegovina 1918–1941*, Sarajevo, 1994, 124.

17 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, Sarajevo, 1940, 302–303.

18 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937*, Knjiga VIII, Beograd, 1938, 109–110.

vac-Gračanica bila povezana sa željezničkom prugom Doboj-Tuzla, što joj pružalo povoljne uvjete za privredni razvoj. Ipak, glavne sreske saobraćajnice bile su ceste.¹⁹ Međutim, stanje cesta nije odgovaralo ni najnužnijim potrebama privrede. Nijedan važniji državni putni pravac nije prolazio kroz Gračanicu.²⁰ Mreža kolskih puteva bila je skromna.²¹ Ceste koje su tada postojale građene su znatno ranije, kada su saobraćaj, saobraćajna sredstva i način gradnje bili znatno drugačiji. Radilo se o uskim makadamskim putevima sa slabom podlogom ili običnim kolskim stazama na kojima uopće nije bilo posipnog materijala. Postojao je veliki broj mjesta koja se nisu mogla prijeći pod tovarom. Pri prijelazu preko njih roba se morala skinuti i prijeći s praznim kolima, a tovar prenijeti i ponovo utovariti.²² Transport je naročito bio otežan u jesen tokom kišnih perioda, kada se poklapao i izvoz šljiva i drugih poljoprivrednih proizvoda.²³ Često su zbog lošeg održavanja sreski putevi bili potpuno neprohodni. Za poboljšanje životnih uvjeta seoskog stanovništva pojedina mjesta trebalo je komunikacijski povezati s gračaničkom čaršijom. Prijeke potrebno bilo je izgraditi kolske puteve prema Paležnici, Skipovcu i Lukavcu jer nisu imali nikakve putne komunikacije, kao i put Gornja Lohinja, Gornja Orahovica, Faležić, Urota i Jasenica.²⁴ Prevoz robe vršio se uglavnom konj-

skom ili volovskom zapregom, jer motornih vozila skoro da i nije bilo.²⁵

Seosko stanovništvo bavilo se uglavnom ratarstvom, stočarstvom i voćarstvom. Sela desno od obale Spreče bila su voćarska, a lijevo stočarsko-zemljoradnička. I pored primarne važnosti poljoprivreda je bila na primitivnom nivou. Vršena je uglavnom ekstenzivna obrada zemlje, a ponegdje intenzivna.²⁶ Svi poslovi obavljani su ručno i u njima su učestvovali svi članovi porodice. Na selu se nije proizvodilo za cijene, niti je ideja vodilja u privređivanju bila ekonomičnost i rentabilnost. Seljaci su nastojali da proizvedu svega pomalo, prvenstveno za potrebe svoje obitelji, a s viškovima, koji su bili skromni, izlazili na tržište. U normalno rodnom godinu proizvodili su dovoljno žitarica i kukuruza za svoje domaćinstvo. Radilo se dakle o svaštarenju bez specijalizacije za određeni proizvod ili agrikulturu.

Sitno seosko gazdinstvo u obradi zemlje nije primjenjivalo moderne poljoprivredne strojeve. Za takve stvari seljak nije imao dovoljno novca, jer je vladao veliki disparitet cijena između poljoprivredne i industrijske robe.²⁷ Seosko stanovništvo isticalo je da je jedan plug prije Prvog svjetskog rata vrijedio dva tovara pšenice, a 1926. godine četiri i po tovara. Za potkivanje konja seljak je 1913. morao izdvojiti 19 kruna, a 1925. godine 580 dinara. Godine 1913. jedna zaprežna kola

19 *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 244–245.

20 ABH, *Fond Građevinska direkcija Sarajevo* (dalje: FGDS), dok. br. 1234/1925. Građevinska sekcija Banja Luka Građevinskoj direkciji u Sarajevu, *Kategorisanje puteva u B. i H.*, br. 987, dne 16. marta 1925.

21 *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1930*, Sarajevo, 1931, 39.

22 Naše ceste i drumovi, *Jugoslavenski list*, God. VI, br. 209, Sarajevo, 11. septembra 1923, 5.

23 Биланс 8-месечног рада Управе Врб. Бановине, Службени лист Врбаске бановине, Званични орган Краљ. банске управе врбаске бановине, Год. 2, бр. 42, Бања Лука, 11. септембра 1930, 5.

24 Миливоје, М., Савић, Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност, VII део, Сарајево, 1929, 233.

25 Vrbaska oblast imala je 1933. godine 161 putnički automobil, 18 teretnih vozila, 22 autobusa i 63 motocikla. (Joso, Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Glava VIII, Zagreb, 1933, 183).

26 K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 216.

27 ABH, FТОК, K–11, omot br. 9. Привредне прилике у Босни и Херцеговини; Инфлација и дефлација, *Jugoslovenski Lloyd*, God. XXVI, br. 74, Zagreb, 31. marta 1934, 5; Љубомир, С., Дуканц, Индекси коњунктурног развоја Југославије 1919–1941, Београд, 1946, 7–8, 12.

koštala su oko 200 dinara, tj. 909 kg pšenice, a 1925. godine 4.700 dinara ili 1.950 kg pšenice. Za par obuće 1913. bilo je potrebno izdvojiti 12 kruna, odnosno 50 kg pšenice, a 1925. godine 350 dinara ili 145 kg pšenice.²⁸ Zato se osnovni problem tehnifikacije seoske privrede u stvari, svodio na zamjenu ralice sa željeznim plugom.²⁹ Od agrotehničkih sredstava upotrebljavalo se ralo, plug, drljača, vlača, valjak, okopači, trnokop, motika, lopata, kosa, srp, grablje, mašina za sijanje, mašina za žetvu, mašina za vršenje žita, vjetrenjača, trijeri i krunjači.³⁰ U brdskim selima, koja su bila komunikacijski izolirana, zemlja se obrađivala ralom na najprimitivniji način.³¹ Zemljoradnja u ravničarskim selima bila je nešto savremenija. Oranje se vršilo pomoću zaprege gvozdenim i polugvozdenim plugom, kod koga su kola i gredelj bili od drveta, a sve ostalo od željeza.³² Od cjelokupnog usjeva prosječno se 3 / 4 sijalo ručno, a samo 1 / 3 mašinski.³³ Vršidba se obavljala na guvnu konjima ili volovima, a ponegdje i vršilicama.

Poljoprivredna proizvodnja odvijala se na ravnom i bregovitom terenu pogodnom za

uzgoj bijelih žita i kukuruza. Za proizvodnju, zbog nedovoljnog umjetnog gnojenja i prirodnog đubrenja, presudni su bili sastav obradivog zemljišta i klima.³⁴ Obradiva zemlja prostirala se u klimatskom pojasu u kojem je godišnja količina vodenog taloga iznosila 800 do 1.000 milimetara. Kao po pravilu povoljne žetve bile su samo onih godina u kojima su maj i juni bili vlažni, a juli i august vrući i umjereno vlažni. Atmosferske prilike dakle, bitno su utjecale na godišnju žetvu. Ukoliko je godišnja količina padavina bila nedovoljna nastupala je suša i zastoj u razvoju bilja i manjci u priходу.³⁵ Nedostatak padavina u toku ljeta utjecao je i na rastresitost tla i otežavao njegovu obradu.³⁶

Od agrikultura najviše je uzgajan kukuruz, pšenica, zob i ječam.³⁷ Na jednom hektaru gračaničkih polja I vrste (20% od cjelokupno zasijane površine kukuruzom) dobijalo se 3.000–3.500 kg kukuruza, a u polju II vrste (20%) 1.500–2.500 kg. U brdskim predjelima na zemljištu I vrste (20%) dobijalo se 1.000–1.800 kg i na zemljištu II vrste (40%) do 1.200 kg kukuruza. Gajene su krupnozrne vrste žita: veliki zuban (ili konjski zub), kru-

28 Položaj seljaštva u Jugoslaviji, *Klasna borba*, God. II, br. 3, mart 1927, 114–115.

29 Proizvodnja poljoprivrednih sprava u Vrbaskoj banovini, Врбаске новине, Год. VI, број 687, Бања Лука, 21, 22. и 23. априла 1935, 2.

30 Tuzlanska oblast raspolagala je 1925. godine sljedećim agrotehničkim sredstvima: ralica 4.974, plugova 28.919, drljača 27.898, valjaka, 687, sijača 1705 i prašača 5.099. Na 100 ha zemlje u oblasti dolazilo je 2,33 ralica, 13,76 plugova, 0,31 sijača, 5,27 sprava za žetvu i vršenje. (Joso, Lakatoš, Privredni almanah jugoslovenskog Lloyd, Glava II, Zagreb, 1929, 2).

31 М. Савић, Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, 230.

32 А. Кoen; Е. Дžиковски; А. Sunarić, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo, 1938, 17.

33 Војин, Ђуричић; Тошић, Б. Милорад; Вегнер, А.; Рудченко, П.; Ђорђевић, М. Р., Наша народна привреда и национални приход, Сарајево, 1927, 43–45.

34 Архив Југославије (dalje: АЈ), Београд, Збирка Добровоје Стојић (dalje: 81), fascikla 1, jedinica opisa 3. Наша пољопривреда и нова Аграрна банка. Употреба умјетног гнојива у пољопривредној производњи била је ниска, тако да се на један хектар обрадиве површине трошило само 3,5 kg гнојива, док се нпр. у Италији трошило 144, а у Данској 210 kg или око 50 односно 70 пута више. (Владимир, Figenwald, Положај сељаштва у старој Југославији, Загреб, 1952, 28).

35 Еклатант примјер је 1927. година када је услед катастрофалне суше у Босни и Херцеговини годишњи жетвени принос пшенице био мањи за 30%, јеčма и зоби 50%, кукуруз 55% и кромпира 60%. (АБН, Трговинска комора Народне Републике Босне и Херцеговине (dalje: FТОК), К-8, омот бр. 10. Привредне прилике у Босни).

36 А. Кoen; Е. Дžиковски; А. Sunarić, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, 15–16.

37 К. Хрелја, Како је живио народ, 217; Богдан, Стојсављевић, *Сељаштво Југославије (1918–1941)*, Загреб, 1952, 89–90.

pni srijemski, krupni bosanski ili tzv. osmak (zato što je imao osam uzdužnih redova zrna).³⁸ Prihod zobi po jednom hektaru kretao se 1.000–2.000 kg, a pšenice 1.000–1.200 kg, odnosno 10 do 12 mtc.³⁹ Na hektar zemljišta proizvodilo se 2.500–3.000 kg sijena.⁴⁰ Uzroci niske produktivnosti treba tražiti u slaboj agrotehnici, neznatnoj primjeni umjetnih gnojiva, neplodnosti zemljišta, lošem sjemenu, štetama od bolesti i štetočina i slično. Pored žitarica proizvodio se grah, krompir, kupus, paprika, crni i bijeli luk, te u manjim količinama paradajz i grašak.⁴¹

Stočni fond u srezu usljed bezobzirne rekvizicije tokom Prvog svjetskog rata (1914–1918) znatno je smanjen. Upropaštena je bila uglavnom plementija stoka, tako da je na upotrebi ostala stoka manje vrijednosti. Nakon rata malo je učinjeno da se stočni fond popravi, a usljed oskudice i permanentne ekonomske krize stočari su bili prisiljeni da prodaju i ono malo vrijednije stoke. Kod većine stanovnika stoka je bila jedino vrelo iz koga su podmirivali porez i kućne potrebe. U srezu je uzgajana brojna krupna i sitna stoka. Ipak, zbog ravničarskog podneblja i povoljnijih uvjeta za njihov uzgoj, bila je zastupljenija krupna stoka. Skoro svako domaćinstvo u selima nastanjenim muslimanskim stanovništvom držalo je jednu, dvije ili više krava, koje

su korištene za mužu i kao tegleća marva. U selima nastanjenim srpskim življem pak, pored goveda, uzgajane su i svinje, čije je meso, slanina i mast korišteno u ishrani.

Racionalnog odgajanja goveda u srezu nije bilo, već se stanovništvo bavilo ekstenzivnim stočarstvom.⁴² Dražalo se više grla nego što se moglo odgajiti, usljed čega je stoka bila neuhranjena i zakržljala. Goveda su puštana cijele godine na ispašu gdje su sama pronalazila potrebnu hranu. Stajskog hranjenja skoro da i nije bilo, izuzev zimskog perioda. Proizvodnja krmnog bilja bila je na niskom nivou, a stočna hrana se osiguravala s domaćih prirodnih livada.⁴³ Ozbiljan problem u uzgoju stvarao je nedostatak kvalitetnih priplodnih grla. Bolje bikove seljaci nisu koristili za priplod, nego kao kastrate za rad ili tovljenje. Za rasplod su korišteni bikovi slabijeg kvaliteta koji su puštani na ispašu gdje se i parenje obavljalo bez ikakve kontrole.⁴⁴ Od pasmina najviše je uzgajana bosanska buša, te manji broj križane pincgavske, meltalske, simetalske i podolske sorte goveda.

Voćarstvo je u rodnim godinama stanovništvu donosilo znatan prihod.⁴⁵ Uzgajane su kruške, jabuke, trešnje, šljive, dunje, orasi, breskve, kajisije i druge domaće autohtone vrste voća.⁴⁶ Od domaćih sorti krušaka najviše su uzgajane đulabije, žuja slatka, ka-

38 A. Koen; E. Džikovski; A. Sunarić, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, 23.

39 Poređenja radi, 1925. godine prinos pšenice po jednom hektaru u Danskoj iznosio je 33,1 mtc, Belgiji 26,7, Njemačkoj 20,7, a Francuskoj 16 mtc. (AJ–81–1–3. Наша пољопривреда и нова Аграрна банка).

40 М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, 229.

41 AJ, Zbirka Vojislav Jovanović Marambo (dalje: 335), 19–2, 16, 17. Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини; Јово, Поповић, Пољопривредна производња, у: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo, 1938, 34.

42 Godine 1933. bilo je u Vrbaskoj oblasti 95.219 konja i 401.928 goveda. (Сточарство у нашој бановини, Врбаске новине, Год. V, број 86, Бања Лука, 16. 3. 1933, 12).

43 АВН, ФТОК, К–11, омот бр. 9. Привредне прилике у Босни и Херцеговини.

44 U periodu od 1918. do 1928. godine država je nabavila svega 58 priplodnih grla za Tuzlansku oblast ili jedno grlo na dva sresa. (Izвјештај о привредним приликама у 1928, 26–28).

45 Samo 1933. godine iz vrbaske banovine izvezeno je 57.646,48 mtc svježeg i suhog voća svih vrsta. (Извоз шљиве и осталог воћа са подручја Врбаске бановине у 1932, Врбаске новине, Год. V, бр. 92, Бања Лука, 31. марта 1933, 2).

46 Бановински воћни расадници Врб. бановине, њихова производња воћних садница, Врбаске новине, Год. VI, бр. 308, Бања Лука, 16. јануара 1934, 3; Душан, Х., Једличка, Воћарство Врбаске бановине

njiške, kolačare, kisele rumlje, srčike, sanabije i jeribasme-vodenjaci.⁴⁷ Ipak, od svih voćnih vrsta najzastupljenija je bila šljiva od koje je ostvarivan i najveći prihod. Najproduktivnija šljivarska sela bila su Skipovac, Malešići, Lendići, Gornja Osječina, Gornja i Donja Lohinja, Čekanići i Sladna, dok su najbolje jabuke i kruške imala sela Babunovići, Doborovci, Soko, Škahovica i Piskavica. Šljivova vaš uništila je šljivike u mjestima Kožuhe, Donja Osječina i Kostajnica, pa je 1929. godine u prvom bilo svega 500, drugom 1.000, a trećem 2.000 stabala šljive.⁴⁸ I pored značaja voćarstva njezi stabala nije poklanjano dovoljno pažnje. Rijetko su uzgajivači čišćenje i krećenje voća obavljali samovoljno, već uglavnom pod prisilom. Đubrenja voća skoro da i nije bilo, kao i orezivanja i proređivanja roda.⁴⁹ Glavni centri za izvoz šljive iz sresa bili su Brčko i Doboj.⁵⁰ Ekstra profite od intenzivnog uzgoja šljive ostvarivali su nakupci i trgovci, a neznatne neposredni proizvođači.⁵¹

Prodaju viškova poljoprivrednih proizvoda i stoke seljaci su obavljali na pijaci u Gračanici, ali i Doboju. Pazarni dani bili su ponedjeljkom za stoku i poljoprivredne proizvode, dok je petak bio rezervisan za trgovinu životnim namjernicama.⁵² Na pijaci u Gračanici godišnje je iz okolnih sela prome-

tovano do 150 vagona zob, oko 10–30 vagona pšenice, oko 10–30 vagona pasulja, oko 50–400 vagona kukuruza, oko 50 vagona jaja, lanenog sjemena jedan vagon, oko 150 vagona željezničkih pragova, oko 10 vagona drveta za gorivo, oko tri vagona živine, oko 20 vagona svježih jabuka, oko 20 vagona suhih krušaka, oko 15 vagona svježih krušaka, oko 10 vagona slame, suhih jabuka oko 50–60 vagona koji su izvoženi u Berlin i Hamburg, oko 200 vagona sijena, oko pet vagona kože sitne stoke i oko 50 vagona goveda. Pored navedenog na pijaci su prodavani mlijeko i mliječni proizvodi. Trgovci izvoznici bili su Mujaga Kučukalić, Mahmutaga Rašidbegović, Omeraga Hifzibegović, Jovo R. Nikolić, Mihajlo H. Stević, Sulejman Fazlić, Jovo Tadić, Hakija Čerimagić, Ilija Kolaković, Petar Žizak, Jovo Blagojević, Stanko Ivanišević, Dimšo Nedeljковиć i Sabrija Prohić.⁵³ Na dobojsku pijacu donosili su seljaci iz Gračanice svježe jabuke i kruške, potom suhe jabuke (divljake i pitome) i kruške (bitva i visuljak) koje su korištene za pečenje rakije, te jabukov pekmez. Izložba i prodaja poljoprivrednih, zanatskih i drugih proizvoda vršena je i na sajmovima koji su u Gračanici održavani dva puta godišnje i to u periodu 19–20. augusta i 8–10. septembra.⁵⁴

са стањем 1934. године, Врбаске новине, Год. VI, бр. 804, Бања Лука, 12. септембар 1935, 3.

47 М. Савић, Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, 310–311.

48 М. Савић, Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, 232; О. Hamzić, Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata, 182.

49 Voćarstvo Vrbaske banovine. Njega voćaka, Врбаске новине, Год. V, број 74, Бања Лука, 1. фебруара 1933, 5.

50 Šljiva je izvožena u Austriju, Njemačku, Čehoslovačku, te manje količine u Englesku, Poljsku i Holandiju. Cijene suhe šljive 1937. godine kretale su u rasponu od 1,6 do 2,8 dinara po kilogramu. (Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1937, Sarajevo, 1938, 61).

51 Šta treba znati pa da od šljivarstva imamo više koristi, Врбаске новине, Год. V, бр. 80, Бања Лука, 23. фебруар 1933, 6; АВН, FTOK, K-11, omot br. 2. Zapisnik XVII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.

52 Пазарни дани на територији Врбаске бановине, Službeni list Vrbaske banovine, Zvanični organ Kraljevske uprave vrbaske banovine, Год. II, br. 7, Banja Luka, 18. januara 1930, 2.

53 М. Савић, Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, 232.

54 Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, Beograd, 1928, 47.

Pomoćne grane poljoprivrede bile su slabo razvijene. Kućna radinost postojala je u nekim mjestima, ali je primjerice kućna prerada drveta bila slaba. Od drveta su izrađivana sita, korpe, zaprežna kola i sl. U kućnoj radinosti izrađivalo se platno, čipka, laneni i vuneni konac itd. Narod je izrađivao svoje narodno odijelo. Način proizvodnje bio je primitivan, spor i težak. Glavni stroj za njegovu izradu bili su stari seoski stanovi. Oko 30 porodica bavilo se tkanjem platna pomoću stanova. Prema nekim aproksimativnim procjenama godišnje je od kućne radinosti prihodovano oko 15.000 dinara.⁵⁵ Turizam je u Gračanici bio u povojimo, a u selima ga nije ni bilo.

Neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata sreski poljoprivrednici pristupili su obnovi zemljoradničkih zadruga, koje su postojale i ranije, ali su tokom ratnih dešavanja prestale sa radom.⁵⁶ Zadruge su radile na principu "Rajfajzen sistema" sa neograničenim jemstvom, pretežno s nacionalnim obilježjem. Na srezu je ukupno djelovalo osam zemljoradničkih ustanova. Prva srpska zemljoradnička zadruga obnovljena je u Petrovom Selu – Brđanima 1920, a registrovana u sudu u Tuzli 1922. godine, a kasnije i u Boljaniću. Postojala je i muslimanska zemljoradnička zadruga u Lukavici.⁵⁷ U prvom periodu prevladavale su kreditne zadruge, ali vremenom umjesto dotadašnjeg izdavanja

zajmova u gotovu novcu, zadruge su članove otpočele kreditirati u stočnoj hrani, sjemenu, poljoprivrednim spravama i dr.⁵⁸ Pored kreditiranja radile su i na osavremenjavanju poljoprivredne proizvodnje, uvođenjem novih sorti sjemena i boljih pasmina stoke. Rad zadruga naročito je intenziviran tokom velike ekonomske krize (1929–1934). Sem brojnog porasta došlo je i do umnožavanja zadružnih oblika. Pored zemljoradničkih osnivanje su voćarske, pčelarske i nabavno–prodajne zadruge. Ipak, kreditne i nabavilačke zadruge predstavljale su osnovu zadružnog pokreta u srezu.⁵⁹ Zbog načina organiziranja i uvjeta učlanivanja u zadruge su se uključivali pretežno imućniji seljaci, tako da su bile od koristi samo užem krugu ljudi.⁶⁰

Poresko opterećenje zemljoradnika bilo je nesrazmjerno veliko u odnosu na njihove prihode. Osnovno opterećenje bila je zemljarina, odnosno neposredni porez.⁶¹ Pored zemljarine seosko stanovništvo je plaćalo i samoupravne prireze, koje su nadležne vlasti, radi osiguranja svojih prihoda, razrezivale na državne neposredne poreze.⁶²

Ekonomska kriza u Bosni i Hercegovina između dva svjetska rata bila je stalno prisutna samo se mijenjao njen intenzitet. Rast njene krivulje dovodio je seosko stanovništvo u težak položaj. Kriza se vremenom lagano zaoštravala, a od 1930. cjelokupna svjetska ekonomija bila je na koljenima. Potrajala je

55 O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, 213–214.

56 Srpske zemljoradničke zadruge u Boljaniću i Kožuhama osnovane su 1910, Osječanima 1912, a Skipovcu i Kakmužu 1913. godine. (Nikola, Ilijić, *Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. godine*, Građa, Knj. XIII, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje Privredno–tehničkih nauka, knj. 3, Sarajevo, 1964, 207–217).

57 N. Ilijić, *Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini*, 115, 231, 239; O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, 188.

58 N. Ilijić, *Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini*, 159–160.

59 Југославенско задругарство, Врбаске новине, Год. V, број 180, Бања Лука, 15. августа 1933, 2.

60 E. Tihić; O. Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, 78.

61 Položaj seljaštva u Jugoslaviji, Klasna borba, God. II, br. 3, mart 1927, 112–113. U Bosni i Hercegovini su postojale tri vrste zemljarine: desetinski paušal, porez na vrijednost zemljišta i porez na šumsko zemljište. (Душан, Летица, Законски систем непосредних пореза, Сарајево, 1921, 110–112).

62 Nikola, Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934*, Beograd, 1968, 105.

do 1935. godine uz stalan pad cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda.⁶³

Seljak je teško podnosio posljedice krize, jer mu je bila smanjena mogućnost prodaje agrarnih proizvoda na pijacama. Stranih kupaca nije bilo, a domaći nisu mogli otkupiti sve što je selo nudilo. Cijena poljoprivrednih proizvoda i stoke stalno su padale, a ujedno i kupovna moć seljaštva.⁶⁴ Artikle koje su seljaci kupovali nabavljali su uz dosta visoke cijene. Razlike u cijeni, odnosno "makaze cijena" koje su nastale padom vrijednosti poljoprivrednih proizvoda u odnosu na rast cijena trgovačkih artikala, dovele su seljake u težak položaj. Cijene poljoprivrednih proizvoda pale su tokom krize u odnosu na 1928. godinu za 57%, a industrijskih za oko 31%, što je bio veliki disparitet.⁶⁵ Poremećeni odnos između zarade koju je seljak ostvarivao i troška koji je imao u svom snabdijevanju i održavanju, stvorio je deficit u njegovom godišnjem finansiranju. Jedan broj zemljoradnika se zadužio kako bi poravnao nastali deficit, dok su drugi smanjivali svoje potrebe.⁶⁶ Cijena gvođenog pluga 1929. iznosila je 700 dinara, a 1933. godine 920 dinara. Prevedeno u naruturi zemljoradnik je 1929. za kupovinu pluga morao odvojiti 361 kilogram pšenice ili 509 kilograma kukuruza, a 1933. godine 568 kg pšenice ili 1.446 kg žita.⁶⁷ Za kupovinu kilograma soli 1913. trebao je izdvojiti jedan kilogram zobi, a 1935. godine čak tri kilograma. Pred Drugi svjetski rat za dva paketa šibica trebao je izdvojiti 20 kilograma

ječma, a 1914. za tri paketa jedan kilogram. Za kupovinu kaputa 1914. trebalo mu je 100 kg kukuruza, a 1934. godine čak 400 kg.

Posebno teška bila je 1932. godina kada se na opću ekonomsku krizu srez suočio i s elementarnim nepogodama. U jednom izvještaju banske uprave upućenom državnom premijeru dr. Milanu Sršiću navedeno je da su 25. jula 1932. godine ovo područje zahvatili led i vjetar koji su poharali srezove Tešanj, Gračanicu i ispostavu Maglaj, tako da nijedno selo nije ostalo pošteđeno. Po dobijenim izvještajima sa lica mjesta banska uprava ustanovila je neizmjernu štetu i zaključila da će patnje naroda biti još veće. Svi usjevi i kasno voće bili su uništeni. Jedino se moglo iskoristiti nešto kukuruza i ranog voća. Nadležne je upozoravao da je stanovništvo bez hrane, da vlada nestašica i da mu se pomogne.⁶⁸ Do kratkotrajnog privrednog oživljavanja dolazi nakon 1937. godine, ali je ono zaustavljeno izbijanjem Drugog svjetskog rata.

SVAKODNEVICA NA SELU

Stil života društvene grupe određen je uglavnom mjestom u društvenoj podjeli rada, tj. zanimanjem, zatim učešćem u potrošnji i načinom provođenja slobodnog vremena. Kako je stanovništvo na selu bilo isključivo zemljoradničko, njegovo zanimanje određivalo je i stil života.⁶⁹ Način stanovanja, tip i uređenost kuće na selu, višestruko su interesantni. Život na selu može se podijeliti na dva standarda i to: standard "domaćinskih" i

63 Opširnije vidjeti u: Salkan, Užičanin, Industrija Bosne i Hercegovine u vrijeme velike ekonomske krize (1930–1934), *Arhivska praksa*, br. 16, Tuzla, 382–403.

64 Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima K. P. J., *Klasna borba*, God. III, br. 9, oktobar 1928, 66.

65 *Statistički godišnjak 1934–1935*, Knjiga VI, Beograd, 1937, 230; B. Stojavljević, *Seljaštvo Jugoslavije*, 86; N. Vučo, *Agrarna kriza*, 152–154.

66 Пољопривредна криза, Привредни преглед, Год. IV, бр. 10, Београд, 7. марта 1926, 3.

67 Nikola, Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije*, Beograd, 1957, 83.

68 O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, 175; K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 213.

69 Opširnije vidjeti u: Vesna, Pešić, Društvena slojevitost i stil života, u: *Društveni slojevi i društvena svest: sociološko istraživanje interesa, stilova života, klasne svesti i vrednosno-ideoloških orijentacija društvenih slojeva*, Mihailo, V. Popović ... [et al.], Beograd, 1977, 197–268.

standard tzv. sirotinjskih “tankih”, koje su se u nekim krajevima nazivale “mufliskim” ili “mufluskim kućama”.⁷⁰ I jedne i druge sastojale su se od dva odjeljenja: “sobe” za spavanje svih ukućana i odjeljenja “kuća” u kojem je bilo ognjište za rad, kuhanje i bavljenje preko cijelog dana.

U građaničkim selima najčešće su građene drvene kuće nad magazom i kuće sa čardakom među rogovima. Seoska kuća bila je općenito proizvod i odraz društveno ekonomskih, kulturno-historijskih i tehničkih zbivanja. Razlikovala se od varoške, kako po stilu i materijalu gradnja tako i po namjeni. Gradili su ih uglavnom lokalni majstori od materijala koji su se nalazili u blizini kuće. Ipak, njihova gradnja zahtijevala je mnogo više truda i vještine.⁷¹ Unutarnja organizacija seoskih kuća vremenom se mijenjala. Od osnovne podjele na “kuću” i “sobu” nastala su horizontalna proširenja, te promjene u stilu života stanovnika. Inovacije u gradnji i načinu života unosili su seljaci preuzimajući tehničke novine iz gradova. To se najbolje vidjelo u izgradnji većih kuća koje su pravljene od tvrdog materijala, cigle ili kamena. Međutim, njihovo unutarnje uređenje i dalje je bilo skromno. Ipak, taj kulturološko-ekonomski utjecaj vremenom je rezultirao uvođenjem furune (peći), hamadžika (banjice), hlužere (ostave), divanhane (prostrano predsoblje na spratu), ćulhane (prostorija za loženje) i dr.

Najljepše i najurednije kuće bile su domaćinske, koje su građene obično na podrum. Imale su više malih prostorija, vazduha, svjetlosti, provjetravanja i dvokrilne prozore sa staklima. Prizemlje je zidano uglavnom od kamena, a sprat od drveta. Bile su okrečene i pokrivene šindrom, tarabom ili crijepom.⁷² Iz tijesnog i mračnog hodnika ulazilo se u

dvije, rijetko tri, niske sobice s podom od dasaka i plafonom na šiše, uređene kao i odjeljenje “soba”. Prostorije su bile mračne, niske i tijesne. Spavalo se na podu pokrivenom ponjavom ili hasurom. Većina kuća nije imala dušeke, pokrivače ni jastuke, već se služila slamnim jastucima koji su stavljani u sobi oko zida, a ni njih nije bilo svugdje. Sapun je rijetko korišten. Rublje se pralo, odnosno parilo u lukšiji. Seosko stanovništvo slabo se kupalo, pa i djeca. Ipak, domaćinska kuća, pored svoje veličine, boljeg kućnog uređenja i bogatijeg namještaja razlikovale se i po uređenju i čistoći od sirotinjskih.⁷³ Često je u prizemljima bila smještena stoka, alat, razne kućne potrepštine itd., a velika seoska porodica bila smještena iznad njih, nerijetko odvojena samo primitivnim drvenim podovima.

Kuće siromašnih bile su prizemne, građene obično od ćerpiča ili pletera oblijepljenog ilovačom i pokrivene šindrom. Odjeljenje “kuća” bilo je nabijeno zemljom i u njemu je bilo smješteno ognjište s verigama sa sjajno crnim gredama od dima i požutjelim zidovima, obično okrečenim. U ovom odjelu nije bilo stropa nego se vidio krov. Prozorčići na njemu bili su mali ili ih uopće nije bilo. U “kući” se spremala hrana, u njoj se objedovalo, sjedilo za vrijeme ljeta, u stvari bila je to neka vrsta ljetne kuhinje. Namještaj i oprema kojima je “kuća” bila opremljena bili su lagani i fleksibilni. Prostor je dnevno mijenjao izgled više puta. Pored “rafe” – drvene daske koje su bile pričvršćene na zidu na koje se odlagalo posuđe i drugi predmeti – na zidu je bila okačena “sinija” koja se koristila prilikom jela.

U drugom odjeljenju “sobi”, ukoliko se radilo o bogatijem domaćinu, nalazila se

70 Vladeta, Bilbija, Seljaci na radnoj pijaci, *Snaga*, Socijalistički časopis, God. VIII, br. 12, Sarajevo, 1935, 343.

71 Rajko, Kušević, Jugoslavija na tehničkom polju 1919–1929, Zagreb, 1930, 20.

72 Muhamed, Kadić, *Starinska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1967, 62.

73 V. Bilbija, *Seljaci na radnoj pijaci*, 343.

peč s lončićima, furuna ili šporet, dok kod slabije stojećih nije bilo nikakve peći u sobi. Pod je bio od dasaka, a strop na šiša ili pokovan šašavcima (kratkim drvenim ručno tesanim daskama). U "sobi" se spavalo, dočekivali gosti, stanovalo i spremalo za vrijeme zime.⁷⁴ Dakle, u isto vrijeme bila je zimska kuhinja, dnevni boravak, gostinjska i spavaća soba. Kod sirmošnijih prozori su bili s jednim oknom podapeti hartijom ili trbušinom. Struje u selima nije bilo, a za kućnu rasvjetu korištene su svjećice, lampe karabituše i cilindruše i druge improvizirane naprave.

Peć, popodena soba, krevet i nužnik u blizini kuće, bili su indikatori boljih uvjeta stanovanja i života na selu. Prema nekim istraživanjima od svih domaćinstava u Bosni i Hercegovini imalo je peč u sobi svega 28,8%, popodenu sobu 71,7%, nužnik u blizini kuće 66,3% i krevet samo 21,6% kuća.⁷⁵

Na selu su izdvajana skromna novčana sredstva za ishranu, jer se hrana uglavnom proizvodila u domaćinstvu. Kvantitativna ishrana bila je uglavnom zadovoljavajuća, dok je kvalitativna bila slaba i jednolična, naročito kod seljaštva. Ishrana je bila određena imovinskim stanjem, konfesijom i tradicijom. Izvještavajući 1937. godine bansku upravu o prehranbenim prilikama, načelnik sreza Gračanica naveo je da se seljaci i siromašno građanstvo hranilo "skoro 100% hlebom od kukuruza i samo u iznimnim prilikama kao npr. u svečane dane hlebom od žita, pretežno od pšenice i ječma, a u vrlo malim količinama upotrebljavaju hleb od raži. Hleb od kukuruza troše u velikim količinama od prilike na jednu glavu pada 3 / 4 do 1 kg kukuruza dnevno. Pšenicu, ječam

i raž u većini slučajeva prodaju i za taj novac kupuju kukuruz, ukoliko su vlastite količine kukuruza nedovoljne za ishranu."⁷⁶ Potrošnja pšeničnog i kukuruznog hljeba na selu kretala se u omjeru 2:6.⁷⁷ Imućniji slojevi trošili su skoro podjednako kukuruz i ostale vrste žitarica, a mali broj porodica hranio se samo hljebom od pšenice.

U nastavku izvještaja načelnik je naveo da je u ishrani upotrebljavano goveđe, teleće, jagnjeće, kozeće, praseće i meso od raznih vrsta peradi. Ipak, naglasio je da su seljaci i siromašno građanstvo meso trošili u "vrlo malim količinama, od zgode do zgode, te za vreme praznika i raznih slava, a naročito muslimani za vreme posta 'Ramazana.'" Stanovništvo sela u ishrani je upotrebljavalo grah, krompir, te crni i bijeli luk, a u manjim količinama i kupus. Muslimani su isključivo koristili kravlju mast (maslo) i donekle loj, a nemuslimani i svinjsku mast.

Gradsko stanovništvo trošilo je u većim količinama jaja, mlijeko i sve vrste njegovih prerađevina, dok su na selu trošene male količine masti i bjelančevina. Seosko stanovništvo bilo je prisiljeno da većinu mlijeka, sira, jaja i maslaca prodaje na gradskim pijacama, kako bi došla do gotovog novca. Kao začini u seoskoj ishrani korišteni su so, crni i bijeli luk.⁷⁸ Šećer je trošen u malim količinama. Umjesto njega korišten je pekmez.⁷⁹ Skoro svaka bošnjačka (muslimanska) kuća pekla je godišnje do 300 kg jabukova pekmeza.⁸⁰ Loša ishrana slabila je imuni sistem stanovništva i stvarala podlogu za tuberkulozu, koja je bila raširena u međuratnom periodu.

Oskudan i jednolična ishrana posebno je pogađala djecu, jer je utjecala na njihov

74 Opširnije vidjeti u: Muhamed, Kadić, *Starinska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1967.

75 K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 224–227.

76 Arhiv Republike Srpske (dalje: ARS), Banja Luka, *Fond Kraljevska banska uprava Vrbanske banovine* (dalje: FKBUVB), VI-3, br. 185/1937.

77 B. Stojasavljević, *Seljaštvo u Jugoslaviji*, 89–90.

78 ARS, FKBUVB, VI-3, br. 185/1937.

79 K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 217.

80 M. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, 310–311.

fizički i umni razvoj. Obilazeći sela sjeveroistočne Bosne 1940. godine jedan apsolvent medicine uočio je teške uvjete života naročito školske djece. U svojim opažanjima zabilježio je da je "ishrana djece u školi, po iskazu učitelja, (...) nikakva. Djeca dolaze izjutra u školu, pa kako im je daleko da se vraćaju kući, ponesu sobom i ručak koji se sastoji zimi od dva do tri pečena krompira, nešto kukuruze, jedne ili dvije glavice luka i ponekad, kao velika rijetkost malo nemasnog sira. Učitelj je uz to dodao da, iako živi tu među njima dugo vremena, ne razumije kako se od toga može živjeti i pored toga još učiti školske predmete. Prema njegovom pričanju ovakav 'jelovnik' je i kod odraslih samo dopunjen sa grahom skuhanim u slanoj vodi, ili uz malo mlijeka, a ljeti sa zelenjem i voćem. Napomenuo mi je da se nešto zakolje za jelo samo ako postoji opasnost da životinja ugrine, inače izvanredno rijetko ..." ⁸¹ Naravno da je tako slabo ishranjenoj, bolešljivoj i zapuštenoj djeci bilo teško pohađati školu i učiti.

Život na selu nije pratila samo slaba ishrana nego i nestašica vode. Svetislav Milosavljević, ban Vrbaske banovine, u tekstu "Upravljanje Vrbaskom banovinom", navodi da je preko 90% stanovništva banovine živjelo na selu u nepovoljnim higijenskim i socijalnim uvjetima. Od ukupno 23, 10 srezova u banovini nije imalo dovoljno pitke vode. ⁸² Općenito gledano građanička sela spadala su u predio bogat pitkom vodom. Ipak, problem zdrave vode bio je prisutan i u mjestima koja su bila bogata vodom i onim bezvodnim. Javnih vodovoda nije bilo, a samo bogata domaćinstva imala su bunare, ⁸³ od kojih većina nije zadovoljavala higijenske kriterije. U vrijeme ljetnih žega kada su bunarevi i izvorišta

presušivali po vodu se išlo u udaljena mjesta, zbog čega je snabdijevanje pitkom vodom postajalo najvažniji posao stanovništvu nekih sela. I u ravničarskim selima gdje je bilo vode, bunari i pojila bili su iskopani u blizini nužnika i đubrišta pa se bunarska voda miješala sa mokraćom i osokom, naročito u proljeće i jesen kada su povodnji potapali plitke bunare. U većini sačuvanih tromjesečnih izvještaja sreskih poglavara Vrbaske oblasti o prilikama u lokalnim sredinama naveden je problem sa zdravom vodom. I gdje je postojao dobar izvor seljani su ga zagađili pojeći na njima stoku i perući rublje. Kao posljedica nezdrave vode pojavljivala se masovna epidemija trbušnog tifusa i raznih crijevnih oboljenja.

Pošto je postojala potreba za snabdijevanjem zdravom vodom širom zemlje, a ista se nije mogla osigurati iz redovnih budžetskih sredstava, državna Direkcija voda izradila je 1929. godine projekt Zakona o javnom snabdijevanju vodom za piće i domaćom potrebom, da bi time stvorila širu osnovu na polju javnog snabdijevanja vodom. Također, izradila je i program radova koji se trebao izvoditi uz pomoć državnog investicionog zajma. Za program je izrađen i detaljan finansijski plan koji se trebao realizirati u naredne četiri budžetske godine. ⁸⁴

Na osnovu spomenutog plana, banska uprava je od 1930. do 1934. godine osigurala 10 miliona dinara i uz pomoć besplatne radne snage izgradila 80 higijenskih bunara, 11 školskih i tri velike javne cisterne, 12 kaptaža vrela i 45 km vodovoda. ⁸⁵ Od 1935. godine Higijenski zavod banovine radio je na sređivanju većih izvorišta pitke vode po pojedinim selima. Nakon javne provedene

81 K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 220.

82 *Isto*, 220–221.

83 Mehmed Delić iz Malešića bio je poznati bunardžija. (*Адресар за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, 72).

84 R. Kušević, *Jugoslavija na tehničkom polju*, 169.

85 K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 220–221.

procedure banovinske vlasti su 1938. godine osigurale radove na kaptiranju i higijenskoj zaštiti izvorišta u selima Vranovići, Malešići i Stanić Rijeka.⁸⁶ Ipak, do početka Drugog svjetskog rata problem s opskrbom vode u selima nije riješen. Najviše domaćinstava koristilo je i dalje vodu s bunara, udaljenih i nehygijskih izvorišta ili seoskih potoka.

U gračaničkim selima živjelo je stanovništvo svih triju nacionalnosti, tj. Srbi, Hrvati i Bošnjaci, čija nošnja se vremenom formirala sa izvijesnim specifičnostima koje su se ispoljavale u manjim detaljima pojedinih odjevnih elemenata, boji ili načinu nošenja. Modni trend na selu nije praćen. Tradicionalna nošnja koja je naslijeđena iz ranijeg perioda nije bitnije izmijenjena u međuratnom razdoblju. Za odijevanje seosko stanovništvo nije imalo na raspolaganju budžetska sredstva, zbog čega se uglavnom oblačilo skromno. Muške seoske nošnje bile su mnogo ujednačenije nego ženske, bez obzira na etničku pripadnost stanovništva. Košulje su bile od "uzvodnog" platna s veoma širokim rukavima. I kod muških i kod ženskih košulja karakteristične su "kerice" od konca po rubu rukava. Gaće su bile vrlo širokog tura, naročito kod muslimanskog stanovništva. Preko gaća ljeti su nosili bijele pelengaće. Od suknenih haljetaka glavni su gunjić ili džoka,⁸⁷ džemadan, gunj i čakšire ili šalvare. Svi su izrađivani od crnog sukna, ukrašeni crvenim ili modrim gajtanima kod srpskog i hrvatskog stanovništva, a još i zelenim kod muslimanskog. Muškaraci su na glavi nosili fesove oko kojeg su Srbi i Hrvati omotali crvene vunene šalove, a Bošnjaci bijele šarane peškire i žute šalove. Fesovi kod Hrvata bili su sasvim tamne boje, gotovo crni, kod Srba nešto svjetlije boje, a kod Bošnjaka otvorenocrveni. Na nogama su

nošene vunene čarape i putravci, oputnjaci, fašnjaci, na prijepet opanci–zajednička obuća svih stanovnika na selu. Imućnijih ljudi nosili su odjeću od crne čohe, vezene crnim gajtanima, kao što su: fermen, džemadan, ječerma i koparan, a također i čakšire, jako nabrane u struku pozadi. Vremenom imućniji opanke zamjenjuju s cipelama koje postaju praznična obuća, dok siromašniji i srednji slojevi uzimaju učinjene opanke, koji su bili jeftiniji od cipela.

Glavni odjevni predmet kod žena bila je košulja od "uzvodnog" pamučnog ili miješanog "beza", duga do gležanja s nabranim klinima ispod ruke, koji ih je činio vrlo širokim. Ispod košulje obavezno su nosile gaće, koje su bile u upotrebi kod svih etničkih grupa. Oko pasa su obmotavale vuneni šal. Muslimanske žene nisu nosile pregače. Ljeti su navlačile jelek od basme, a zimi crne pamuklije od štofa s dugim rukavima. Za razliku od drugih zimskih haljina karakterističan je gunj ili "aljina", duga do kukova, od crnog sukna, dugih rukava, ukrašena crvenim gajtanom ili bez ikakvih ukrasa. Od obuće, pored grublje pletenih opanaka oputnjaka, karakteristični su za sve nošnje opanci od učinjene kože, različitog oblika i boje kod svake pojedine nošnje. Čarape su bile duge do koljena, mahom od vune, šarane raznim bojama i to cvijetnim motivima. U nošnji na glavi kod djevojaka su karakteristični crveni fesići, a kod žena razni oblici kotura ispleteni od pruca, preko kojih je dolazio "čember" ili četvrtasta mahrama, mahom bijela, bez veza. Udate muslimanke prilikom izlaska iz kuće ili putovanja navlačile su feredžu s pečom (velom). I muška i ženska odjeća pretežno je izrađivana u okviru kućne radinosti.⁸⁸

86 O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva rata*, 195.

87 Džoka je kratak haljetak, bez rukava, otvoren sprijeda, a gunj zimska odjeća, kratak do pojasa, sa uskim dugim rukavima.

88 Opširnije o narodnim nošnjama u Bosni i Hercegovini vidjeti u: Zorislava, Čulić, *Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1965.

Siromaštvu, čestim nerodicama, slaboj ishrani, nehygienjskim uvjetima odijevanja i stanovanja, nepismenosti, napornom radu i drugim nepovoljnim faktorima života odgovarale su u potpunosti zdravstvene prilike. Stalnu zdravstvenu brigu o stanovništvu srezu vodila su dva doktora i jedna babica.⁸⁹ Liječenje mnogobrojne stoke pak, obavljao je jedan veterinar. Za nabavku lijekova stanovništvo je imalo na raspolaganju jednu apoteku.⁹⁰

Najraširenije bolesti u gračaničkim selima bile su šuga, tuberkuloza i sifilis. Ipak, poseban socijalno medicinski problem predstavljao je endemski sifilis. Primarni razlozi bila je neprosvjećenost i zaostalost stanovništva, te nedovoljan broj zdravstvenih ustanova i medicinskih radnika. O broju oboljelih u najugroženijim selima u kojima je ova pošast bila raširena nepostoje pouzdani podaci. Ambulante nisu vodile posebnu evidenciju niti su imale potpune podatke o raširenosti sifilisa i broju oboljelih. S obzirom na navedeno nije teško zaključiti kako je bilo sa samim liječenjem. Prema nekim sačuvanim izvorima, cijela akcija liječenja odvijala se tako da "jednog dana u nedjelji izađe jedan ljekar u selo, i to ne ljekar koji bi se tim specijalno bavio nego onako, kako kad bude, udari na brzu ruku po 100 i više injekcija i time je njegov posao završen. Na žalost, čitava sela zaražena sifilisom osuđena su na propast." Iz današnje perspektive djeluje poražavajuće nezainteresiranost nadležnih za ovaj problem. U pojedinim selima teško je bilo naći kuću u kojoj svi ukućani nisu bolovali od šuge. Djecu su satirali šarlah, veliki kašalj i difterija. Samo 1934. godine u Vrbaskoj ba-

novini umrlo je 3.003 djece i to: od šarlaha 460, velikog kašlja 2.934, difterije 754.⁹¹ Nasuprot ovako teškog zdravstvenog stanja stajala su neznatna novčana sredstva, mali broj zdravstvenih radnika i medicinskih ustanova za brigu o zdravlju ljudi.⁹²

Godinama je seosko domaćinstvo na raspolaganju imalo skroman budžet koji se nije povećavao. Rashodi su pak, progresivno rasli, a njihovo pokriće bilo je moguće samo uz pomoć smanjivanja lične potrošnje porodice. Seljaci su tako životarili uz konstantno siromašenje. Dugotrajna bijeda radala je kod njih apatiju i bespomoćnost. U razgovorima s običnim ljudima savremenici su zabilježili "masu tugovanja o teškom i patničkom životu", za koje su seljaci "okrivljavali trgovce, čaršiju i porez." Kada su kod seljaka pokušavali razviti misao o zadrugarstvu oni su "nepovjerljivo i uporno (...) tvrdili: 'Nije to za nas, mi nemamo ljudi koji bi nam mogli da tako vode stvar. Ako uzmemo nekog učenog, uzeće nam pare i otići, prevariće nas jer mi smo neuki ...' Dakle, jedna opća apatija, ali bez volje da se bar pokuša popraviti stanje. Jedan savremenik zabilježio je: "Govorite li sa seljakom o njegovoj primitivnoj obradi zemlje, slabom sjemenu i đubrenju, on će vam odgovoriti: 'Neće, brate, da rodi' ili 'Ovako su i moji stariji radili, pa su toliko godina živjeli...' Razmišljanje o selu završio je riječima: 'Ko bi uspio kod našeg seljaka da razbije onu predrasudu 'pleti kotac ko i otac', taj bi uveliko riješio problem sela...'"⁹³

Za upražnjavanje dnevnog, sedmičnog i godišnjeg slobodnog vremena, bilo društvenog ili privatnog, seosko stanovništvo nije

89 Gradski ljekar 1928. godine bio je dr. Vicko Mrčić, a poslove babice obavljala je gospođa Marija Petrović. (Адресар за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду 47; O. Hamzić, Gračanica i okolina u periodu između dva rata, 295–297).

90 Brigu o stoci vodio je veterinar Mato Bartolović. Vlasnik apoteke bio je Aleksandar Grlić. (Адресар за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, 47).

91 *Statistički godišnjak 1934-1935*, Knj. VI, Beograd, 1937, 64.

92 U periodu od 1930. do 1940. godine Vrbaska banovina imala je u prosjeku na raspolaganju 5,5 miliona dinara za brigu o zdravlju ljudi. Od toga je polovina izdvajana za administraciju i druge administrativne troškove.

93 K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 234.

imalo zadovoljavajuće društvene programe. Uglavnom se radilo o aktivnostima koje su samostalno organizirali. Sadržaji doko-lice na selu bili su tradicionalno obilježeni i u njih su samo u tračcima prodirali noviji oblici i vrijednosti. Slobodno vrijeme bilo je zavisno i određeno sezonskim poljskim radovima, ali je, posebno zimi, ono postojalo. Radilo se uglavnom o vremenu društvenosti, jer privatnog nije bilo, ako vrijeme privatnosti shvatamo u savremenoj teoriji kulture kao ono koje je posvećeno ličnim interesovanjima i potrebama – umjetničkom amaterizmu, hobijima, razvoju sopstvene ličnosti čitanjem, vježbanjem i sl., brizi o ličnom estetskom izgledu, izgledu okoline itd. Znači kao vrijeme zadovoljenja stvaralačkih i sazajnih kulturnih potreba, dok je vrijeme društvenosti ono u kojem ličnost zadovoljava svoje potrebe za druženjem i komunikacijom i estetskim doživljajima u publici.⁹⁴ Tako je tešku svakodnevicu na selu stanovništvo ublažavalo druženjima na sijelima, teferićima, sobetima, igrankama i drugim kulturnim i vjerskim manifestacijama. Pojedina sela imala su i čitaonice. Seoska omladina bila je angažirana u sokolskim društvima. Odmah poslije rata sokolske čete osnovane su u Boljaniću, Bosanskom Petrovom Selu, Kakmužu, Karanovcu i drugim srpskim selima. Tridesetih godina sokolska jedinica osnovana je i u Lukavici, a potom i drugim muslimanskim selima. U sokolskim jedinicama njegovana je tjelesna gimnastika i laka atletika, priređivane su lokalne smotre i takmičenja između četa.⁹⁵

ZAKLJUČAK

Život na selu bio je težak i mukotrpan. Da bi osigurao egzistenciju seljak je morao veći dio godine da radi od jutra do večeri. I

pored silnog fizičkog napora nije uspijevaao osigurati pristojan život i suficit u kućnom budžetu. Razlozi niskom standardu života bili su neprosvjedenost stanovništva, obrada zemlje na najprimitivniji način, loše komunikacije zbog kojih je dovoz proizvoda na pijacu u varoš bio otežan, te nedostatak poljoprivrednog kredita. Sitni zemljišni posjed za koji se vezala seoska porodica nije mogao osigurati njenu egzistenciju. Poljoprivredna proizvodnja nije mogla dosegnuti njene potrošačke potrebe. Sve što je seljak mogao da proda bilo je jeftino, a ono što je kupovao skupo.

Svakodnevica seoske porodice svodila se na podmirenje životnih potreba, odnosno proizvodnju predmeta za vlastitu potrošnju, osiguravajući na taj način egzistenciju, više u razmjeni s prirodom nego u saobraćaju s društvom. Međutim, za plaćanje hipoteke i poreza, nabavku soli, kahve, šećera, petroleja, šibica i druge industrijske robe trebao joj je gotov novac, koji je osiguravala prodajom malog žetvenog prinosa, mrsa, jaja i stočnog podmlatka na uštrb vlastite prehrane, što se odražavalo na stil i kvalitet njena života. Nekvalitetna prehrana na selu utjecala je na slabljenje imunog sistema, kao i nestašica vode i nedostatak osnovnih higijenskih sredstava (sapuna, deterdženta i dr.). O uvjetima stanovanja najbolje govori veličina kuće, njena unutarnja opremljenost i organizacija prostora. Općem siromaštvu, čestim nerodicama, nehigijenskim uvjetima stanovanja, nepismenosti, napornom radu i mnogim drugim faktorima života na selu odgovarale su i zdravstvene prilike. Stanovništvo nije pratilo modne trendove. Stil odijevanje bio je jednostavan. Nosila se stara tradicionalna nošnja koja je bila monolitna kod svih uzrasta.

94 Opširnije o tome vidjeti u: Nicole, Samuel; Madeleine, Romer, *Le temps libre: un temps social*, Paris, 1984.

95 E. Tihić; O. Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, 93; O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, 286–287.

SUMMARY

A REVIEW OF RURAL CONDITIONS IN THE GRAČANICA DISTRICT BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Life in the countryside was hard and arduous. To ensure his existence, the peasant had to work from morning to evening for most of the year. Despite great physical effort, he failed to ensure a decent life and a surplus in the household budget. The reasons for the low standard of living were the ignorance of the population, the cultivation of the land in the most primitive way, poor communication due to which the delivery of products to the market in the town was difficult, and the lack of agricultural loan. The small land holdings to which the rural family was attached could not ensure its existence. Agricultural production could not reach its consumer needs. Everything the peasant could sell was cheap, and what he bought was expensive. The everyday life of a rural family was reduced to meeting the

needs of life, i.e., the production of items for its own consumption, thus ensuring their existence, more in exchange with nature than in traffic with society. However, to pay the mortgage and taxes, to procure salt, coffee, sugar, kerosene, matches and other industrial goods, the rural family needed cash, which it provided by selling small harvest, fat, eggs and young cattle at the expense of its own food, which all reflected on style and quality of its life. Poor nutrition in the countryside has affected the weakening of the immune system, as well as lack of water and lack of basic hygiene products (soap, detergent, etc.). The size of the house, its interior equipment and the organization of the space speak best about the living conditions. General poverty, frequent infertility, unhygienic housing conditions, illiteracy, hard work and many other factors of life in the countryside were matched by health conditions. The population did not follow fashion trends. The style of dressing was simple. Old traditional costumes worn at that time were monolithic for all ages.

Mensura Kadrić, dipl.ing.arhitekture - 36. god.